

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

**ЛИТУРГИЈСКО-ИСТОРИЈСКА АНАЛИЗА КУЛТОВА СРБА СВЕТИТЕЉА У
КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ XVIII ВЕКА**

ДОКТОРАНДА НИКОЛЕ Ж. ЛУКИЋА

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 28. марта 2022. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације докторанда Николе Ж. Лукића под насловом *Литургијско-историјска анализа култова Срба светитеља у Карловачкој митрополији XVIII века* који после читања дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи Реферат:

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Никола Ж. Лукић рођен је 07. маја 1988. године у Сремској Митровици од оца Живана и мајке Зорке. Основну школу похађао је у Моровићу а средњу богословску школу завршио је у Сремским Карловцима. Благословом Његовог Преосвештенства Епископа сремског Господина Василија, године 2007. уписује основне студије на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, где је дипломирао 2012. године. Своје даље богословско усавршавање наставља уписујући мастер студије на истом факултету, где је 2013. године одбранио мастер рад на тему *Литургија Светог апостола Јакова у српском рукописном предању*. Докторске студије уписао је 2013. године на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Током 2013. године ступио је у радни однос и радио је као катихета у више школа шидске општине, на простору Епархије сремске, све до 2016. године када је изабран за асистента на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, при катедри за Литургику, где је и тренутно запослен.

Кандидат је објавио оригинални научни рад под насловом „Два непозната пролога српским патријарсима“ (2021). *Богословље*, часопис Православног богословског факултета Универзитета у Београду 80/1 (2021): 115-140.

Дана 3. новембра 2016. године студент докторских студија Никола Ж. Лукић одбранио је предлог теме докторског рада под горепоменутиим насловом, пред комисијом у саставу: професор др Предраг Пузовић (председавајући), професор др Ненад Милошевић и професор др Зоран Ранковић. Извештај Комисије за одобрење теме поднет је научно-наставном већу Православног богословског факултета у Београду 3. марта 2017. године и прихваћен на седници Већа одржаној 15. јуна 2017. године (број 01/4-433/6). Веће друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду дало је сагласност на тему дисертације на седници одржаној 12. јула 2017. године (број 61206-2529/2-17). На послетку, кандидат је уз сагласност ментора, професора др Владимира Вукашиновића, предао завршену докторску дисертацију референту за докторске студије Службе за студентска питања Православног богословског факултета у Београду 16. марта 2022. године, чиме су створени законски услови за покретање процеса јавне одбране дисертације.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет дисертације докторанда Николе Ж. Лукића је литургијско-историјска анализа култова Срба светитеља у Карловачкој митрополији XVIII века. Основни циљ овог докторског рада је да прикаже улогу и развој култова српских светитеља у историјском, црквено-политичком, контексту XVIII столећа као и да дефинише и дубље сагледа њихово место и значај у богослужбеном животу Карловачке митрополије. Поред ширег истраживања богословско-историјских оквира епохе и питања непосредно везаних за српске светитеље дисертација садржи и детаљну анализу празника српских светих у богослужбеним књигама дневног, месечног и годишњег богослужбеног круга. Истраживањем садржаја богослужбених књига, кандидат је приказао не само историју празничног прослављања српских светитеља него је и јасно истакао њихово позиционирање у литургијској години, обраћајући при том посебну пажњу на формирање и развој рукописних и штампаних србљака, од њиховог настанка па све до краја XVIII века. Релевантност овог истраживања огледа се у целовитијем изучавању сложених богословско-историјских околности које су на непосредан начин уобличавале развој култова српских светих у XVIII столећу као и у аналитичком и хронолошки

доследном приказивању празничних помена и богослужбених књига и текстова који се везују за литургијско прослављање српских светитеља у Карловачкој митрополији.

3. Опис садржаја дисертације

Кандидат је садржину рада поделио на четири дела. Прва део састоји се из четири поглавља. У првом поглављу под насловом „Култови српских светитеља у богословско-историјском контексту XVIII века“ кандидат је приказао богословско разумевање светитељског култа као и историју култова српских светитеља на подручју Карловачке митрополије, разликујући култове из времена средњовековне српске државности и култове који су настали и развијали се на тлу будуће Митрополије. На основу приказаних извора и досадашњих истраживачких резултата кандидат закључује да светитељски култови који су настали на тлу Карловачке митрополије идејно проистичу из истог светородног корена на ком су формиран и српски средњовековни култови, те да је њихово природно и органско јединство најнепосредније пројављено у садржајима богослужбених књига XVIII столећа. Кандидат исправно сматра, да на основу овога не можемо говорити о неравноправности култова или о тактици међусобног позајмљивања угледа, као што су то сматрали неки од досадашњих истраживача.

О српским светитељима писали су римокатолички и православни историчари XVIII века. Друго поглавље првог дела носи наслов: „Српски светитељи у римокатоличко-хабзбуршкој историографији“. Култови српских светих који су поштовани на тлу Хабзбуршке монархије били су не само предмет ширег интересовања него и тема тенденциозног историографског рада, који је својом методологијом и садржајем желео да доведе у питање већ посведочени национални и конфесионални идентитет српских светих владара. Кандидат јасно разликује два суштински супротстављена приступа римокатоличких историчара. Представник првог приступа је Павле Ритер Витезовић, чији рад припада првој половини XVIII столећа и огледа се у жељи да се ликови српских светитеља представе широј популацији Хабзбуршке монархије о чему сведочи и његово дело *Serbia illustrata*. Витезовићево дело је лишено конфесионално предусловљених амбиција, док за разлику од њега, представник другог приступа језуита Фрањо Ксавијер Пејачевић кроз своје дело *Historia Serviae* представља пример наменски обликовање историје, сачињене без икаквих обзира према стварним чињеницама, где главну линију писања одражава острашћен конфесионални приступ. Иако је Пејачевићево дело штампано оно није имало никакав стварни утицај на развој

култова Срба светитеља у XVIII веку, него је према мишљењу ранијих истраживача, убрзо ископнило у сенкама Рајићеве и Енгелове историје. Кандидат запажа и умесно додаје да ни Витезовићево афирмативно писање, такође није имало стварни резултат јер је дело све до недавно, било у рукопису и у складу са тим закључује да су радови римокатоличких историчара XVIII века важни историографски примери, чије је приступ трајно обележен намером аутора и да су без обзира на своју различитост њихова дела остала изван интересовања њима савремених православних теолога Карловачке митрополије.

У трећем делу првог поглавља под насловом „Српски светитељи у националној историографији XVIII века“ кандидат хронолошки доследно а на основу изворних текстова интерпретира, анализира и међусобно пореди ставове српских историчара грофа Ђорђа Бранковића, Павла Јулинца, Јована Рајића, Симеона Пишчевића и приказује значај њиховог рада за култове српских светитеља на тлу Карловачке митрополије. Појединачним приказивањем и међусобним поређењем историјских текстова кандидат разликује два приступа у српској историографији XVIII столећа. Први, традиционални приступ, који се ослања на дела старе српске књижевности а најпре на Данилова *Житија краљева и архиепископа српских*, приказан је у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића и он представља историјске ликове српских владара и архиепископа према хагиографским изворима истичући њихово светитељско поштовање. Извесни делови текста из Данилових житија а који се тичу прослављања молитвеног заступништва српских светитеља су и химнографски уобличени и нашли су своје место у богослужбеним књигама прве половине XVIII и везују се за Чин дочека архијереја. Иако и Јулинац и Рајић својим начином писања припадају ауторима које одликује просветитељски приступ њихова дела се међусобно разликују. Јулинац у својој *Историји* представља ликове српских владара али не обраћа посебну пажњу на њихово светитељско прослављање док Рајић у својој *Историји* својим приступом обједињује хагиографске садржаје из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића и усваја Јулинчеву методологију рада на изворима проширујући њихов обим те тако ствара најцеловитији приказ култова српских светитеља у XVIII веку, чиме испуњава и један део намере писања свог дела, закључује кандидат.

У завршном делу првог поглавља под насловом „Друштвено-политичка рецепција светитељског култа“ кандидат одмерено и на основу конкретних примера анализира присутност и обим могућег друштвено-политичког утицаја светитељских култова у

општем репрезентативном и идентитетском програму Хабзбуршке монархије. Наводећи примере из православне и римокатоличке средине кандидат се аналитички и у ширем друштвено-конфесионалном контексту бави проблемом „политизације култа“ закључујући да присуство светитељских култова у јавном животу представља један део пројавности култа али да се у тој друштвено-политичкој улози не може исцрпети његов смисао и примарно разумевање. Култови српских светитеља су представљали суштински део националног идентитета, где се кроз истицање њиховог молитвеног посредништва јасно обликовала идеја националне и конфесионалне припадности и јединства српског народа. Због те значајне улоге допуштено је, сматра кандидат, говорити о „политизацији култа“ али само у оној мери у којој је светитељски култ један од конститутивних националних и верских чинилаца.

Други део дисертације назван је „Translatio cultuum-Велика сеоба 1690. године и њене последице“ и састоји се из десет поглавља. Кандидат нас уводи у ову целину приказујући значај велике сеобе 1690. године. Велика сеоба се разликовала од других мањих миграција које су јој претходиле и по томе што је имала препознатљив духовни идентитет. Поред констатовања историјски важних чињеница кандидат обраћа посебну пажњу на устројавање и консолидовање богослужења од стране патријарха Арсенија III Чарнојевића у новонасталим околностима, где се посебно важним показује преписивање богослужбених књига као и појава *Саборника* Кипријана Рачанина (1691/4. године). Кандидат закључује да *Саборник* није први зборник са службама Срба светитеља, како су неки од досадашњих истраживача сматрали, али да засигурно има посебне заслуге за афирмацију и развој култова српских светих у XVIII веку. Особену вредност *Саборника* Кипријана Рачанина кандидат види у чињеници да је то прва богослужбена књига која је у свом садржају објединила службу неког од фрушкогорских култова са службама српских средњовековних светитеља и то *Саборник* чини идејним претечом србљака који ће потом бити уобличавани на тлу Карловачке митрополије XVIII столећа.

Велика сеоба покренула је и преносе моштију српских светитеља, што је утицало на промену места њиховог боравка и последично је формирало нову сакралну топографију. Описујући ток translација и места боравка моштију кандидат се позива на непосредна сведочанства савременика, Стефана Раваничанина, Атанасија Даскала и Кирила Хоповца консултујући и сведочанства других извора. Преноси моштију у Сеоби и близина њиховог тренутног боравка физички су обједини светитељске култове и тако су на непосредан начин интензивирали обнављање или утврђивање њихових помена у

литургијској години као и обједињавање њихових служби у богослужбеним књигама, о чему поред поменутог *Саборника* сведочи и постојање данас изгубљеног *Србљака* (НБС РС 22) из 1692. године. Треће поглавље другог дела дисертације носи назив „Светитељски култ и богослужбени простор“. На основу извора и досадашње литературе кандидат је приказао места полагања светитељских моштију у храму, анализирао је њихову улога у богослужењу и потом је описао кивоте са моштима српских светитеља у фрушкогорским манастирима у XVIII веку као и јеротипију тих богослужбених простора. Преноси моштију српских светитеља били су повод за установљења нових празника. Кандидат је истраживањем и пажљивим ишчитавањем богослужбених књига приказао и анализирао настанак и развој службе Преноса моштију Светог Стефана Штиљановића, чији се богослужбени текст дефинитивно уобличио у XVIII столећу а везују се за манастир Шишатовац.

Четврти део другог поглавља назван „Патријарх Арсеније III Чарнојевић: поштовање и култ“ и посвећен је детаљном изучавању и приказивању досадашњих истраживачких резултата и претпоставки који се везују за постојање култа патријарха Арсенија III Чарнојевића. Могућност постојања патријарховог светитељског култа, непосредно по његовом упокојењу, први је поменуо Радослав Грујић, и ова теза је потом сукцесивно преузимана што је временом код појединих аутора прерасло у недвосмислена уверења да је патријарх по својој смрти сматран светитељем. Да би реконструисао непходну аргументацију која би дала коначан одговор на ову претпоставку, а што је у ранијим случајевима изостало, кандидат је детаљно навео сведочанства патријархових савременика и наследника која сведоче о истакнутом поштовању патријарховог лика а што би ишло у прилог тези о постојању светитељског култа. Сва сведочанства савременика су похвална, чак и у случајевима иноверних државника и клирика. Иако су појединци сматрали да је писмо јерусалимског патријарха Доситеја II из 1706. године својим садржајем дало повода да се говори о патријарховом светитељству међу савременицима, кандидат је показао да је писмо било интерни део патријарашке преписке, и писано на грчком језику те као такво у том тренутку није могло имати шири утицај који је био неопходан за формирање култа. Кандидат уочава важну чињеницу и разликује садржај Доситејевог писма од општенородног поштовања које је уживао патријарх Арсеније, и ту види два могућа приступа у формирању патријарховог култа. Јерусалимски патријарх Доситеј велича заслуге патријарха Арсенија III због очувања црквеног јединства док се народно предање и поштовање савременика ослања

на лични углед који је патријарх уживао у свом народу и шире, као и на саосећању за претрпљена страдања у Великој сеоби, за која се патријархов лик недељиво веже.

Посебан повод за анализу патријарховог светитељског култа и истраживање његове конкретне форме и садржаја даје постојање патријарховог портрета из 1708. године који се налази у Сентандреји, а који је према ранијим уверењима осликан *сасвим у стилу светитељском*. На трагу постојећих истраживачких резултата кандидат закључује да није у питању светитељска икона него патријархов репрезентативни портрет смештен у богослужбеном простору а чији је предложак ранији бакрорезни портрет који је наручио лично патријарх Арсеније, непосредно по свом преласку у Хабзбуршку монархију. С обзиром да се зна које је наручилац бакрореза јасно је да он својим садржајем није могао имати хагиолошке претензије него је пре имао за циљ да посведочи легитимитет архијерејског прејемства српског патријарха.

За постојање култа патријарха Арсенија III Чарнојевића везује се и догађај са Хоповског сабор из 1721. године који кандидат анализира у поглављу „Хоповска канонизација“. До сада је на основу изреченог суда Радослава Грујића сматрано да је на овом црквено-народном сабору могло бити говора о канонизацији патријарха Арсенија. Кандидат на основу досадашњих резултата које проширује и допуњује увидима из изворне грађе, наводи низ аргумената и разложно сматра да је омивање костију које је тада извршено било саставни део обреда који се веже за пренос патријархових костију у нови гроб и не може се поистоветити са чином канонизацијом. Иако постоје сведочанства о поштовању и свест о истакнутој личности патријарха Арсенија и његовим заслугама видимо да то поштовање није било богослужбено дефинисано. Стога, пре се може, по уверењу кандидата, говорити о патријарховом народном култу неголи о локалним или прекинутом светитељском култу, како су га неки од досадашњих истраживача називали. За разлику од култа патријарха Арсенија који се није развио нити одржао приказан је пример локалног култа Рафаила Банатског који се успешно одржао све до данас. Овим примером доказано је да опште поштовање српских светитеља није последично доводило у питање постојање локалних култова, који су спрам својих размера имали и својствену динамику свог развоја.

У приказивању распореда и садржаја литургијске године прве половине XVIII века, констатовано је постојање двопразништва које је посебно угрожавало богослужбени поредак, о чему говоре бројна сведочанства архивске грађе које кандидат

наводи и детаљно анализира. Иако је држава посматрала празнике у економској категоријама радних и нерадних дана и на тај начин их је и дефинисала, о чему сведоче државни акти, карловачки митрополити су својим посланицама указивали на правилно разумевање и прослављање празника као и на богослужбени и дневни садржај празничних дана. Теологија празника није представљала посебну област интересовања теолога XVIII столећа, али је објашњење и теолошко сагледавање празника чинило интегрални део катихизиса, и везивало се за тумачења четврте Божије заповести. У последњем поглављу другог дела рада кандидат се бави месецоловима прве половине XVIII века, где на примерима малобројних сачуваних месецослова у саставу богослужбених књига приказује празнике српских светитеља. Као посебно значајан извор истиче месецослов у саставу *Црквеног зборника* Гаврила Стефановића Венцловића (САНУ 140) настао између 1730. и 1740. године који садржи девет празника српских светитеља са њиховим дефинисаним богослужбеним статусом. Посебна важност овог рукописа огледа се у томе што он представља слику опште прослављаних празника српских светитеља у првој половини XVIII столећа, док изгубљени Раковачки србљак из 1714. године иако припада истом раздобљу и садржи већи број празника српских светих представља усамљен пример богослужбене праксе једног манастира.

У трећем делу рада насловљеном „Државне реформе и празници српских светитеља“ кандидат се кроз осам поглавља бави статусом празника српских светих у државним реформама Хабзбуршке монархије. Ова тема је до сада обрађивања код више аутора у различитим приступима који се углавном огледају у пребројавању укинутих празника и у међусобном односу броја радних и нерадних дана док кандидат истражује тему са другог полазишта вреднујући резултате државних реформи у односу на последице које су настале по богослужбени живот Карловачке митрополије. Кандидат најпре сагледава феномен редукције празника, како у римокатоличкој тако и у православној средини, и приказује шири контекст питања увиђајући да је у оба случаја редукција настала као последица интервенције државних власти. Хабзбуршка монархија је сматрала да питање празника није верско него државно-економско питање и са тих позиција му је и приступила. За редукцију празника најпре се вежу дешавања црквено-народног сабора из 1769. године, када је покренуто питање броја празничних дана у Карловачкој митрополији. Консултујући досадашњу литературу као и архивску грађу кандидат је анализирао правац укидања празника који се најпре односио на смањење броја празника руских светитеља у месецослову и бројчано је приказао однос укинутих

и задржаних празника руских светитеља а на основу редукције из 1769. године. У досадашњој литератури присутан је закључак да је Синод Карловачке митрополије који се после црквено-народног сабора бавио питањем заповедних празника, увео пет нових заповедних празника српским светитељима те се тако дошло до броја од тринаест празника српским светим, колико се и налазило у месецословима XVIII века. Кандидат је пажљивом анализом упоредио садржај ранијих месецослова са резултатима рада Синода, и месецоловом из 1769. године и показао да је број заповедних празника српских светих формиран и коначно уобличен издавањем првог штампаног србљака, *Правила молебних* 1761. године а не радом Синода 1769. године. Одлуке Синода из 1769. године потврђене су штампањем Месецослова 1771. године. Кандидат истиче да је издавањем месецослова начињен искорак да се празници српских светитеља прослављају као једини светитељски помен у дану што ће потом скренути посебну пажњу на садржај овог месецослова и учинити га предметом будућих приговора и напада.

Вредновање резултата редукције из 1769. године и сагледавање њених последица по устројство литургијске године настављено је у поглављу „Празник Сабора српских светитеља“. Као једну од последица рада Црквено-народног сабора 1769. године досадашња литература наводи установљење празника Сабора српских светитеља, који је према исказаним мишљењима, требао да буде замена за укинуте празнике. Кандидат је кроз истраживање месецослова XVIII столећа али и приказивањем ширег историјског контекста, као и проверавањем датовања извора а најпре рукописног Србљака Антонија Грабовачког (АСПЕБ Гр 28), који је једини рукописни извор који садржи службу овог празника, доказао да овај празник није постојао у XVIII веку, него да је његов богослужбени текст написан тек у XIX веку да би средином XX века била поново обновљена иницијатива за његово празновање. Целокупна забуна настала је, сматра кандидат, због тога што су познати подаци из XIX века учитавани у контекст XVIII столећа. Увођење саборног празника српских светитеља није могло бити замена за укинути број руских празника, и овакво решење није поменуто ни посведочено као могућност ни у једном до сада познатом извору.

За појаву штампаног Месецослова за 1771. годину везује се и појава *Опште стихире српским светитељима* митрополита Јована Георгијевића која је имала за циљ да скрене додатну пажњу на празнике српских светитеља који се налазе у поменутом месецослову. Кандидат је детаљно приказано историју, текстуални развој и варијације у обиму текста стихире и навео је неке од познатих предлога за њено ново моделовање.

Истражујући присутност *Стихире* у садржају богослужбених књига исправно је закључено она није штампана у саставу србљака, ни 1761. ни 1765. године. Први пут је штампана тек у *Србљаку* 1861. године, у две текстуалне варијанте. Текст митрополита Јована Георгијевића, са неким мањим изменама штампан је у саставу хвалитних стихира на Јутрењу, те је на овај начин по први пут одређено и богослужбено место стихире. Уз садржај стихире кандидат је навео и анализирао и друге примере нелитургијског песништва који се везују за прослављање српских светитеља у XVIII веку, а које се налазе у оновременим штампаним песмарицама.

У поглављу „Међусаборска полемика“ докторанд се бави дешавањима које су обележила време између два црквено-народна сабора 1769. и 1774. године. Појава месецослова 1771. године изазвала је реакцију у унијатским круговима што је на крају резултирало конфесионално-полемичким сукобом између гркокатоличког марчанског бискупа Василија Божичковића и карловачког митрополита Јована Георгијевића. Ова полемика је вођена преко Илирске дворске депутације. Досадашњи истраживачи су само скицирала облике ове расправе док је кандидат, захваљујући не тако давном објављивању архивских материјала, представио све важне појединости ове расправе укључујући и делове текста писама чији је садржај до сада био непознат. У овом поглављу осветљено је кроз садржај дела Захарије Орфелина и православно разумевање канонизације тј. уношења у диптихе светих које се значајно разликовало од поступка који је у то време био на западу. Ово је важно јер је један од основних приговора овог конфесионалног сукоба засниван на међусобно различитој пракси канонизације, што је Божичковића навело на закључак да српски светитељи нису исправно канонизовани.

У поглављу „Питање националних светитеља“ кандидат истражује и анализира последице конфесионално-полемичког сукоба и рад црквено-народног сабора из 1774. године чије су одлуке довеле до укидања заповедног статуса свим празницима српским светитељима осим Светог Саве, који је 1774. године одређен за националног патрона и задржано му је заповедно прослављање. Иако је им је укинута празнични статус празници српских светитеља су задржани у месецолову, али као радни дани без посебног богослужбеног обележја. Ова одлука иако је била последица инсистирања државних власти приписана је високој јерархији Карловачке митрополије, због чега је дошло до општег незадовољства у народу. Издавањем месецослова 1776. године биће укунута национално обележје српских светитеља, те је државна власт и овај свој резултат поново приписала епископату, што је изазвало сукобе пастве и епископа, које је кандидат

исцрпно описао. Митрополит Вићентије Јовановић-Видак је својим посланицом покушао да умири народно незадовољство 1775. године, док је посланицом из 1778. описао начин прослављања празника а између њих и празника српских светих. Кандидат је оба документа детаљно представио са јасним истицањем резултата и као до сада мало познате и необрађиване изворе уврстио их је у оквире ове теме. Дешавања око редукције закључена су издавањем државног акта, *Регуламента*, чијим одреднице кандидат истражује констатујућу да је *Регуламент* потврдио и правно легализовао све дотадашње иницијативе државних власти.

Смена на царском трону и долазак на власт цара Јосифа II поново је покренуто питање празника које је кандидат анализирао у поглављу „Други талас редукције празника“. Овде је посебно истакнут значај Орфелиновог *Вечног календара* из 1783. године, који је први вратио српским светитељима укинут национални статус, али је и даље задржао важеће одредбе ранијих редукција. У овом поглављу кандидат је приказао расположења српских интелектуалаца према раније спроведеним реформама и детаљно је анализирао и истражио ставове Јована Мушкатировића исказане у његовом делу *Кратко размисљање о празницима* штампано 1786. године. По свом садржају ово је најопширнији трактат о празницима и њиховом разумевању у XVIII веку, али је писан у просветитељском духу са наглашеним разумевањем према интервенцијама државних власти. У представљању последње деценије столећа кандидат се бави радом штампарије Стојана Новаковића. Овај период кандидат сматра подједнако важним јер се у Новаковићем издањима месецослова по први пут бришу неки од помена српским светима. Интервенције се разликују од издања до издања, што кандидата наводи на закључак да се штампар није водио неким утврђеним критеријумом и да је разлог тих интервенција посредна последица ранијих државних редукција о чијем је спровођењу сада одлучивао редактор штампарије.

У последњем поглављу трећег дела рада насловљеном „Провинцијални и заветни празници“ кандидат се бави прослављањем празника српских светитеља на нивоу општинских, црквених и крсних слава. Своје истраживање заснива на државним актима Хабзбуршке монархије као и на знатном броју рукописних богослужбених књига и црквених зборника где посебно анализира садржај молитве *Ва славу* која се неизоставно јавља као саставни део празничне трпезе. Поред познатих примера ове молитве кандидат је представио и неколико до сада непознатих текстова које је пронашао приликом истраживања овог питања. При реконструкцији чина резања славског колача

анализиране су рубрике и текстови старих рукописних служабника, требника и архијерејских чиновника и кандидат је дошао до закључка да је благосиљање славског кољива вршено у храму док је чин ломљења славског колача у XVIII веку био везан за поредак славске трпезе када се и читала молитва *Ва славу*. Молитву су читали свештеници а у одсуству свештеника то су чинили и лаици. Текст молитве садржи помињање светитеља према поретку који најприближније одговара чину Проскомидије и садржи помињање и српских светитеља, како српских средњовековних култова тако и светитеља који су просијали на Фрушкој Гори. Иако према досада познатим изворима, није забележено прослављање неког српског светитеља као крсне славе кандидат је детаљном анализом успешно показао да је помињање молитвеног посредништва српских светитеља чинило саставни део благосиљања сваке славске трпезе у Карловачкој митрополији XVIII века .

У последњем, четвртом делу дисертације под насловом „ Богослужбене књиге“ кандидат се бави истраживањем празничних помена Срба светитеља у богослужбеним књигама, њиховим празничним статусом и посведоченим правилима богослужења као и богослужбеним текстовима који се вежу за њихово прослављање. Да би дубље сагледао и анализирао настанак и присутност култова српских светитеља кандидат је богослужбене књиге посматрао појединачно, како књиге дневног и месечног богослужбеног круга тако и књиге регулаторног карактера док је посебан део посвећен србљацима. Празници српским светитељима и њихов богослужбени статус и садржај представљањени су најпре у старим штампаним књигама прве генерације, потом у рукописним и штампаним јеванђелистарима и апостолима, псалтирима с последовањем, служабницима, поменицима, месечним и празничним минејима и типичима у временском распону од XIII до XVIII века. Потом су ти резултати упоређени са резултатима XVIII столећа да би се могао правилно проценити статус и допринос епохе која је задата. Да би се спровело овако детаљно истраживање био је неопходно да кандидат поред старих штампаних књига користи и десетине рукописних књига и зборника. У месецословима старих штампаних књига континуирано и доследно се сусрећу помени четворице српских светитеља. То су: Свети Арсеније, Свети Стефан Дечански, Свети Сава и Свети Симеон. Сви помени садрже празнично обележје осим празника Светог архиепископа Арсенија, који је без празничног обележја. У јеванђелистарима и апостола, налазе се забележена читања на празнике Светог Саве и Светог Симеона, док се само у појединим случајевима, у хиландарским јеванђелистарима

сусрећу читања за празник Светог Арсенија. Јеванђелистари до XVIII века не садрже назначена посебна читања за празнике других српских светитеља, закључује кандидат. Допринос XVIII столећа најбоље одражава први штампани србљак где све службе српским светитељима имају јасно дефинисане јеванђелске перикопе за литургијска читања. Што се тиче даљег помињања српских светитеља у литургијским текстовима кандидат анализира 40 рукописних служабника придружујући им штампано издање из XVIII века и констатује да се имена српских светитеља најчешће помињу на Проскомидији, док се појединачна помињања сусрећу у молитвама литије на Вечерњем као и у чину водоосвећења, уколико га служабник садржи. На Проскомидији се у доследном низу све до XVIII помињу само име Светог Саве међу именима светих архијереја и име Светог Симеона међу именима преподобних отаца. Тек у XVIII веку у појединим примерима рукописних служабника међу именима светих великомученика помињу се на Проскомидији Свети Стефан Дечански и Свети цар Урош. Будући да поменици, иако посебно исписани, чине интегрални део литургијског текста кандидат је пажљиво анализирао и њихове садржаје и дошао до закључка да поменици садрже знатно већи број имена српских светитеља него што је то случај на Проскомидији, али да за разлику од Проскомидије помени не садрже префикс свети испред имена светитеља и не истичу њихове култове него представљају доследан историјски низ српских владара и архиепископа. Као драгоцен изузетак кандидат наводи поменике манастира Раковца из XVIII века, који у свега два случаја начином уписивања недвосмислено указују на светитељско поштовање Симеона Новог Мироточца и Светог краља Владислава.

Што се тиче сачуваних месечних минеја, од 352 евидентирана српкословенска минеја кандидат је констатовао да се службе српским светитељима налазе у 51 рукопису што чини 14, 5% целокупног корпуса. Најприсутније су службе Светом Сави Светом Симеону, док се службе другим српским светитељима срећу у знатно мањем броју. Од фрушкогорских светитеља највише је пак преписивана служба Светог владике Максима (Бранковића). За разлику од рукописних месечних минеја, који се одликују разноликошћу, кандидат кроз компаративно-историјску анализу закључује да су празнични минеји врло усаглашени по питању броја српских светих. Ту се налазе службе Светом Сави, Светом Симеону и Светом Стефану Дечанском. За разлику од месечних минеја у празничним минејима се сусреће и служба Светом патријарху Јефрему, у три рукописа. За разлику од поменутих богослужбених књига које углавном понављају задате обрасце уз мања или већа одступања кандидат истиче посебан значај месецослова

типика и месецослова псалтира са последовањем. Наводећи примере рукописних и штампаних типика кандидат констатује да се помени српских светих у типцима налазе сврстани у две групе, помени у месецослову и помени за панихиду. Приказивањем распореда ових помена, по мишљењу кандидата, најдиректније се осликавају прелазне фазе у развоју култова српских светитеља кроз векове. Месецослови псалтира с последовањем садрже од свих месецослова највећи број помена српских светитеља. Пратећи континуитет рукописних извора кандидат је приказао развој броја празника српских светих из епохе у епоху и закључио да је месецослов псалтира с последовањем образац на основу кога је игуман Теофан сачинио избор служби Срба светитеља за свој Раковачки србљак 1714. године.

Други део анализе и истраживања богослужбених књига кандидат је посветио србљацима. Најпре је представио 6 сачуваних рукописних србљака од XV до XVIII века које је потом међусобно упоредио и дошао до закључка да су рукописи у свом садржају разнородни и да садрже само службе српских средњовековних култова без служби фрушкогорским светитељима. Први рукописни србљак Пећ 78 (1475/85. год.) садржао је само службе светим архиепископима док тек у следећим рукописима сусрећемо и службе у част светих српских владара које ће у XVIII веку представљати већински део служби у србљаку. На основу међусобног поређења рукописа кандидат је извео и опште карактеристике на основу којих се препознају рукописни зборници овог типа до XVIII столећа. Анализирајући рукописне србљаке XVIII столећа, њих четири закључно до 1761. године, кандидат доказује да сви рукописни примерци поред служби српским средњовековним светима обавезно садрже и службе фрушкогорских светих, да ли појединачно да ли збирно. Посебну пажњу кандидат посвећује првом штампаном Србљаку, *Правилима молебним* штампаним у Римнику 1761. године, његовом садржају и штампарским особеностима, напомињући постојање неких текстуалних исправки које су учињене у поновљеном издању из 1765. године у Венецији. До сада се сматрало да су оба издања текстуално идентична док је кандидат указивањем на исправке установио да је венецијанско издање не само надокнадило потребан број ове књиге него је и исправило првобитне штампарске пропусте у тексту служби. У досадашњим истраживачким резултатима различито је процењиван однос Раковачког србљака и штампаних *Правила молебних*. Иларион Руварац је сматрао да она предстаљају дословно преузет садржај Раковачког србљака док су Чурчић и Темчин сматрали да је раковачки србљак постао основа за доцније штампано римничко издање. Упоредјујући однос ова два србљака, и

приказујући редакторске интервенција уредника штампаног издања арадског епископа Синесија (Живановића) кандидат је својим закључком ближи другој групи аутора која сматра да је Раковачки србљак послужио као основа али наглашава да је арадски епископ обимом својих редакторских интервенција створио нову и оригиналну богослужбену књигу која је својим садржајем сачувала само привидну сличност са раковачким рукописом.

4. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Кандидат је приликом израде дисертације користио значајан обим изворне грађе, како из садржаја архива тако и из корпуса старих штампаних и рукописних богослужбених књига, где је непосредним увидом у њихов садржај, консултујући досадашњу литературу на прегледан начин изложио и успешно истражио и анализирао тему свог докторског рада. Обим материјала који је кориштен и педантан истраживачки приступ доказују да је дисертација урађено методолошки доследно и квалитетно што чини да је научни допринос дисертације вишеструк. Кандидат је тему сагледао из више конфесионално-историјских углова које је међусобно упоредио и на тај начин је објективно приказао и поново учинио присутним неке до сада мање истицане аспекте интересовања савременика везане за култове српских светитеља XVIII века. Започете претпоставке и тезе ранијих истраживача довео је до краја, прилажући им неопходан историјско-критички апарат који је заснован на непосредном приступу изворима, чији је обим у више случајева оправдано проширио, што је довело до потпуно нових резултата што сведочи у прилог оригиналности његовог рада. Одмерен приступ који је кандидат приказао при компарацији изворне грађе и литературе учинио је одређене процене целовитијим и уједно је и разрешио значајан број недоумица које су биле до сада присутне а тичу се богослужбеног прослављања и историјске анализе култова Срба светитеља у Карловачкој митрополији XVIII века. Посебан допринос огледа се у резултатима који су настали на основу истраживања богослужбених књига где је доказано да континуитет богослужбеног предања јасно приказује литургијско-идентитетски значај празника српских светитеља кроз историју али и чини основе наше савремене богослужбене праксе што чини ову тему актуелном и важном и данас.

5. Закључак

Докторска дисертација Николе Ж. Лукића под насловом *Литургијско-историјска анализа култова Срба светитеља у Карловачкој митрополији XVIII века* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду 7. априла 2022. године.

Чланови Стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____

др Владимир Вукашиновић,
редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду (ментор)

2. _____

др Владимир Симић,
ванредни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

3. _____

др Србољуб Убипариповић,
ванредни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду